

How Gender and Privacy Affect the Public Architecture of Historical Baths (Garmabeh) in Safavid Period in Isfahan¹

Shiva Bazmi², Hossein Soltanzadeh^{3*}, Maryam Ghasemi Sichani⁴

Received: 2023/08/12

Revised: 2023/11/10

Accepted: 2024/06/29

Published: 2026/06/10

Highlights

- The study investigates the impact of gender and privacy rooted in Islamic-Iranian culture on the architecture of Safavid-era public baths in Isfahan.
- Twin bathhouses from the Safavid period reveal spatial separation between men and women as a reflection of religious and cultural codes.
- Women's sections were smaller, simpler, and less ornamented than men's, indicating a spatial hierarchy based on gender.
- Differences in entrances, spatial sequence, and functionality show that gender played a decisive role in shaping the design of historical bathhouses.

Extended Abstract

Introduction

Safavid Iran witnessed a transformation in public architecture, especially in spaces shared by both genders. Public baths (Garmabeh) were among the most utilized structures by men and women. Rooted in Islamic and cultural principles, the concept of gender and privacy played a crucial role in spatial organization. This article investigates how gendered social norms shaped the design and spatial hierarchy of Safavid public baths in Isfahan. With a focus on gendered access and decor, the study seeks to uncover how cultural-religious imperatives translated into architectural decisions.

Theoretical Framework

The study is grounded in gender geography and Henri Lefebvre's theory of the production of space. It builds on notions proposed by theorists like Doreen Massey, Dolores Hayden, and Rendell regarding spatial division and gender power dynamics. The research applies these theoretical lenses to analyze how public baths reflect cultural values and gender roles in Safavid Iran.

Methodology

This is a qualitative study using a mixed approach. Historical-interpretive research methods were employed alongside descriptive-analytical tools. Data were collected from historical texts, field observations, and architectural plans. Three public bathhouses in Isfahan (Aliqoli Agha, Sheikh Bahai, and Vazir) were selected as case studies based on criteria such as gender-based spatial organization and physical accessibility.

¹ This article is extracted from Shiva Bazmi's PhD dissertation titled "Explaining the Transformation of the Relationship between Gender and Privacy in the Formation of Architectural Spaces (Case Study: Architectural Spaces in Isfahan from the Safavid Era to 1979)", conducted under the supervision of Dr. Hossein Soltanzadeh and the advisory of Dr. Maryam Ghasemi Sichani at the Department of Architecture, Islamic Azad University, Central Tehran Branch.

² Ph.D. Student in Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

³ * Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Corresponding author, Email: hos.soltanzadeh@iauctb.ac.ir

⁴ Associate Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran.

Results & Discussion

The analysis reveals a consistent spatial hierarchy separating men's and women's access, entry, and interior arrangements. Women's entrances were hidden, less decorated, and placed in secondary alleys. Men's entrances were monumental and faced public spaces. Men's bathhouses were larger with more functional diversity and elaborate decorations. The findings emphasize that gender and privacy were not only culturally constructed but spatially manifested through form, access, and ornamentation.

Conclusion

In Safavid-era Isfahan, public bath architecture was deeply influenced by cultural norms around gender and privacy. These values shaped distinct physical and functional differences between male and female spaces. The results highlight how religious and social ideologies were embedded in spatial practices, making gender a defining element in the configuration of public architecture.

Keywords

Gender and Privacy, Gender-based Spatial Segregation, Urban and Public Architecture, Historical Baths, Isfahan.

Citation:

Bazmi, Sh., Soltanzadeh, H., & Ghasemi Sichani, M. (2026). How gender and privacy affect the public architecture of historical baths (Garmabeh) in Safavid period in Isfahan. *Journal of Urban Sustainable Development*, 7(22), 23-40.

 DOI: <https://doi.org/10.22034/usd.2024.2007359.1101>

 DOR:

URL: https://usdjournals.daneshpajooan.ac.ir/article_736327.html?lang=en



Authors retain the copyright and full publishing rights.

Published by Daneshpajooan Pishro Higher Education Institute. This article is an open access article licensed under the [Creative Commons Attribution 4.0 International \(CC BY 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

چگونگی تأثیر گذاری جنسیت و محرمیت بر معماری عمومی حمام‌های تاریخی در دوره صفوی در شهر اصفهان^۱

شیوا بزمی^۲، حسین سلطانزاده^{۳*}، مریم قاسمی سیچانی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۲۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۳/۲۰

چکیده: هویت افراد در جامعه از طریق موارد مختلفی از جمله جنسیت بیان می‌شود و با توجه به عواملی همچون ارزش‌های فرهنگی اجتماعی، مذهب، آزادی زن و مرد در خانواده جامعه تبیین می‌شود. هدف این تحقیق بررسی مفهوم جنسیت و محرمیت برگرفته از ساختار فرهنگی-مذهبی در دوره‌ی تاریخی صفوی و تحلیل چگونگی تأثیر گذاری آن بر معماری عمومی حمام‌ها به‌عنوان فضاهای پر استفاده برای زنان در شهر اصفهان است. با این پیش فرض که ارتباط جنسیت و محرمیت در فضای حمام‌های عمومی دوره صفوی به بعد متحول شده است، پرسش تحقیق چنین مطرح می‌گردد که ویژگی‌های شکلی و عملکردی معماری حمام‌های عمومی در دوره‌ی صفوی چگونه از جنسیت و محرمیت تأثیر پذیرفته است؟ پژوهش حاضر از نوع کیفی است و از روش تحقیق تاریخی-تفسیری و روش توصیفی-تحلیلی به‌صورت آمیخته استفاده شده است. در این تحقیق با انتخاب و تحلیل سه نمونه موردی، عناصر کالبدی آن‌ها در بخش ورودی یا دسترسی، روابط شکلی پلان و تزیینات در فضاهای زنانه و مردانه به‌صورت تطبیقی با یکدیگر مقایسه شده و نشان می‌دهد که عامل فرهنگ و مذهب بر مفهوم هویت جنسیتی تأثیر گذار بوده و این مفهوم در ساختار کالبدی حمام‌های عمومی، باعث تفاوت‌های آشکار در میزان و روش ایجاد حریم برای زنان و مردان شده است. نتیجه تحلیل‌های ارائه شده نشان می‌دهد که در حمام‌های دوگانه یا دوقلوی صفوی در شهر اصفهان، دسترسی ورودی به حمام برای زنان از دسترسی‌های فرعی، کنترل شده و با سلسله‌مراتب بوده که بازتاب فرهنگ درون‌گراست؛ اما شیوه ورود در حمام‌های مردانه، حریم‌های خصوصی را تقلیل داده و از گذرهای اصلی فراهم می‌شده است. روابط فضایی، ابعاد و تعداد فضاها و تزیینات آن نیز در حمام‌های اختصاصی زنان با حمام‌های مردانه متفاوت بوده و رابطه جنسیت و محرمیت متأثر از ساختار فرهنگی، تفاوت‌های بارزی در شکل‌گیری کالبد حمام‌ها ایجاد نموده است.

واژگان کلیدی: جنسیت و محرمیت، تفکیک جنسیتی فضا، معماری شهری و عمومی، حمام‌های تاریخی، شهر اصفهان.

^۱ این مقاله مستخرج از رساله دکتری شیوا بزمی با عنوان «تبیین چگونگی تحول رابطه جنسیت و محرمیت در شکل‌گیری فضاهای معماری (بررسی موردی فضاهای معماری در اصفهان از دوره صفویه تا ۱۳۵۷)» است که به راهنمایی دکتر حسین سلطانزاده و مشاوره دکتر مریم قاسمی سیچانی در گروه معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی انجام شده است.

^۲ دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

^{۳*} استاد، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران؛ نویسنده مسئول:

hos.soltanzadeh@iauctb.ac.ir

^۴ دانشیار، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.

۱- مقدمه و بیان مسئله

شکل‌گیری مذهب شیعه به صورت رسمی در ایران با حکومت صفویه آغاز و باعث ساخت بناهای مذهبی عمومی در ایران شد. در این زمان ساخت مسجد و گرمابه که محل ادای اصلی‌ترین رکن عبادت یعنی نطافت است، رشد و گسترش یافت. دوره صفویه یکی از درخشان‌ترین دوره‌های تاریخ معماری ایران است که عواملی همچون، ایجاد حکومت مرکزی مقتدر، پیشرفت در فناوری ساختمان، توسعه شهرها، و هنردوستی پادشاهان صفوی، در شکوفایی معماری این دوره تأثیر چشمگیری داشته‌اند. هم‌چنین اوج فرآیند تاریخی ساخت حمام‌ها نیز در این دوره بوده؛ که عوامل فرهنگی و اعتقادات مذهبی در دوره صفوی باعث پیدایش حمام‌های دوگانه یا دوقلو شد که بر اساس مبانی اعتقادی در دین اسلام و جدایی عرصه‌های مورد استفاده‌ی زنان و مردان در اجتماع ایجاد شده بود. موضوع جنسیت یک مسئله قابل انطباق بر اساس عوامل مختلف از جمله عوامل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است که با دگرگونی شرایط حاکم بر هر جامعه تغییر می‌کند. به عبارت دیگر، این فرهنگ است که نقش‌ها را برای هر دو جنس رتبه‌بندی می‌کند. دیدگاه‌های گوناگون به پدیده‌های اجتماعی مرتبط با جنسیت، به روش‌های گوناگون در زمان‌ها و مکان‌های مختلف ظاهر می‌شوند. از این رو این تحقیق بر نقش مذهب بر جنسیت پذیری فضاهای عمومی تأکید دارد. فرضیه کلی پژوهش این است که «تفکیک‌پذیری فضا و روش‌های ایجاد مرزبندی جنسیتی در معماری حمام‌های عمومی دوره صفوی در شهر اصفهان، برگرفته از عوامل فرهنگی-مذهبی ایجاد شده که نسبت به دوران پیشین متفاوت است». برای ارزیابی این فرضیه، پس از بررسی ادبیات تحقیق و برای روشن شدن موضوع، تعدادی از حمام‌های عمومی دوره‌ی تاریخی صفوی و قاجار انتخاب و عناصر کالبدی و فضایی آن‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. از این رو سؤالات تحقیق به شرح زیر است:

- ۱) چه مؤلفه‌های فرهنگی بر معماری فضای حمام‌های عمومی تأثیر دارد؟

۲) کدام ویژگی‌های کالبدی در حمام‌های عمومی ساخته شده در دوره صفوی به بعد نشان‌دهنده ساختار فرهنگی مرتبط با جنسیت و محرمیت است؟

۲- پیشینه پژوهش

پژوهش‌های اندکی در زمینه جنسیت با تأکید بر تفاوت‌های فرهنگی-مذهبی صورت گرفته است. با توجه به این که به موضوع جنسیت و محرمیت در حمام‌ها به عنوان فضاهای عمومی حضور پذیر توسط زنان در اجتماع شهری کم‌تر پرداخته شده، در این تحقیق مفاهیم مرتبط با جنسیت پذیری فضا در این اماکن مورد توجه قرار گرفته است.

در موضوع حمام‌های تاریخی نیز پژوهشگران متعددی به بررسی ابعاد مختلف موضوع از جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی، کالبدی و ... پرداخته‌اند. این بررسی‌ها در زمینه‌های گوناگون معماری از جمله ارتباط معماری با عملکرد، تزئینات، نقوش و کاشی‌کاری، بررسی‌های اقلیمی، نقش معماری بر کارکرد درمانی و مانند آن انجام شده است. پژوهش‌های دیگری به موضوع حمام از منظر ویژگی‌های ریخت‌شناسی سازه و معماری یا به موضوع استحمام از نظر گونه‌شناسی فرهنگی، اجتماعی، سیاسی یا به امر درمان توجه کرده‌اند، اما تعداد کم‌تری از این پژوهش‌ها، موضوع ساختار فرهنگی جنسیت در فضای کالبدی حمام‌های تاریخی را از نقطه نظر تفاوت‌ها و تمایزات اجتماعی میان زنان و مردان ایران در عصر صفوی یا قاجار بررسی کرده‌اند که همین امر تفاوت این پژوهش با پژوهش‌های مذکور را نشان می‌دهد. پژوهش حاضر سعی دارد با تکیه بر تحولات سیاسی، فرهنگی به ویژه الزامات مذهبی در دوره صفوی، تمایزات صوری و فضایی حمام‌های عمومی در شهر اصفهان را از نظر هویت جنسیتی شناسایی کند. در (جدول شماره ۱) خلاصه‌ای از پژوهش‌های ذکر شده بررسی می‌گردد.

جدول ۱. خلاصه نتایج برخی از پژوهش‌های مرتبط با تحقیق

حوزه پژوهش	هدف انجام پژوهش	عنوان پژوهش	نویسندگان و سال انتشار
جنسیت و فضا در دوره قاجار	به جایگاه زن در ایران، وضعیت زنان شهری طبقات مختلف و ساختار داخلی خانه‌های دوره قاجار می‌پردازد.	درآمدی بر روایت زنانه از شهر	نادری، ۱۳۹۲
تغییرات در قلمروهای جنسیتی قاجاریه	به بررسی تغییرات قلمرو جنسیتی جوامع شهری، روستایی و ایلی قاجاریه پرداخته است.	جنسیت و فضا: قلمروهای عمومی و خصوصی در عصر قاجاریه ایران	Varmaghani & Soltanzadeh, 2015
جنسیت و فضا در دوره معاصر	به بررسی رابطه جنسیت و فضا در تهران امروز را در سه سطح فضای خصوصی خانه، فضای نیمه عمومی و عمومی شهری پرداخته است.	جنسیت و فضا در تهران	Sadoughianzadeh, 2008
مقایسه جنسیت و فضا در دوره قاجار و معاصر	با مقایسه‌ی معماری قاجار و معاصر به تأثیر هویت جنسیتی بر فضای شهری می‌پردازد.	دیگری در اندرونی	بهرامی برومند، ۱۳۹۵
عدالت جنسیتی فضا	به معرفی هنجارهای اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر کاهش حضور زنان در فضاهای شهری پرداخته است.	عدالت جنسیتی در طراحی فضاهای شهری	رضازاده و محمدی، ۱۳۸۶
معرفی کالبدی حمام‌ها	به برداشت و معرفی حمام‌های عمومی شاخص ایران در دوره اسلامی پرداخته شده است.	جلد هجدهم کتاب گنج‌نامه بانام حمام‌ها	حاجی قاسمی، ۱۳۸۳
تزیینات و نقوش در حمام‌ها	به ارتباط بین نگارگری مکتب اصفهان و نقوش منعکس شده بر کاشی‌های حمام‌های اصفهان پرداخته است.	سیر تحول نقوش انسانی در کاشی‌کاری حمام‌های اصفهان	منصوری و حسینی، ۱۳۹۵
مظاهر آیینی حمام	به بررسی ساختار حمام و نقوش تزیینی، نقوش و مظاهر آیینی حمام گنجعلیخان کرمان پرداخته شده است.	عنوان آیین حمام تحقق منظر آیینی حمام ایرانی در دوران اسلامی از خلال متون	صابری نهرفروزانی، ۱۳۹۸
نقش اقلیم بر حمام‌ها	به بررسی موردی آثار اقلیم بر حمام‌های تبریز و اصفهان پرداخته شده است.	بررسی نقش اقلیم بر معماری حمام‌های سنتی اقلیم سرد و گرم خشک	نجف‌زاده و همکاران، ۱۳۹۴
نقش اقلیم بر حمام‌ها	به بررسی تفاوت تناسب در ریز فضاهای حمام در اقلیم‌های مختلف پرداخته شده است.	تحلیل نقش اقلیم در شکل‌گیری تناسب کالبدی حمام‌های تاریخی ایران (مناطق گرم و خشک و سرد و کوهستانی)	مصطفوی، ۱۴۰۱
نورگیری در حمام‌ها	به دست‌بندی روش‌های نورگیری و بازتاب نور در فضای داخلی حمام‌ها پرداخته است.	گونه‌شناسی عناصر نورگیری حمام‌ها در شهرهای ایران در دوره صفویه و قاجاریه	حسن‌پناه کلور و بلالی اسکویی، ۱۴۰۱
نقش درمانی و سلامتی حمام‌ها	بر نقش حمام در حفظ سلامت بدن اشاره شده است.	حمام‌های سنتی، حافظ سلامت، عامل درمان	رحیمی‌مهر و همکاران، ۱۳۹۶

۳- مروری بر پیشینه‌ی نظری رابطه‌ی دو مقوله

جنسیت و فضا

جغرافیای جنسیت بر مبنای این فرضیه ظهور یافت که در علم جغرافیا به زنان اهمیتی داده نمی‌شود و اساساً این علم

دارای ساختاری مردانه است. چنین شرایطی موجب شده تا از علائق نیازها و تجارب زنان در نگرش‌های جغرافیایی غفلت شود. بدین ترتیب جغرافیای جنسیت دریچه‌ای جدید است که از آن می‌توان زنان و مردان را به‌طور یکسان و

همانگ، مطالعه نمود و علایق تجارب نیازها و عملکرد جنس‌ها را در فضاهای جغرافیایی در نظر گرفت (Bernard, 1972, 18). جغرافیای جنسیت به تأمل درباره موقعیت زنان و مردان در مکان‌های گوناگون می‌پردازد و نسبت فضای حیاتی آنان را با کار، زندگی و سایر فعالیت‌هایشان تحلیل می‌کند. در این تحلیل تجربه‌های جنسیتی از فضاها و مکان‌های مختلف و تأثیر جنسیت در ایجاد فضاها و مکان‌های متنوع بررسی می‌شود.

همه افراد مذکر و مؤنث جامعه در طول فرآیند اجتماعی شدن، می‌آموزند که گروه خاصی از فعالیت‌ها زنانه و نحوه دیگری از رفتارها مردانه، تلقی می‌شود. به همین ترتیب ورود زنان و مردان به برخی از عرصه‌ها، محدود یا تشویق می‌شود. بنابراین، برخی اماکن به‌عنوان عرصه‌های زنانه و برخی دیگر عرصه‌های مردانه شناخته می‌شوند.

فضا و جنسیت تأثیرات متقابل بر یکدیگر دارند. یک‌سوی این ارتباط در بازتاب‌های فضایی جنسیت و سوی دیگر آن در نقش فعال فضا در تولید و بازتولید اجتماعی بیان می‌شود. در نظریه‌های اجتماعی، فضا یک داده از پیش موجود نیست بلکه همان‌گونه که لوفور بیان داشته توسط جامعه تولید می‌شود و از این رو باید در یک رابطه دیالکتیکی با کنشگران اجتماعی در نظر گرفته شود (Lefebvre, 1991, 231).

اسپین در اثرش فضاهای جنسیتی به دنبال تبیین رابطه میان جنسیت و فضا و مناسبات قدرت است و این که چگونه مناسبات قدرت، خود را در فضا تثبیت می‌کند (Spain, 1992, 113).

تحقیق ردنل در باب جداسازی فضاهای زنان و مردان باهدف درک ریشه‌های فرهنگی تخصیص فضاهای زنانه و مردانه می‌کوشد به تبیین نقش فضا در نمادسازی و ساختاربخشی و تقویت مناسبات جنسیتی پردازد (Rendell et al., 2000, 113).

لوفور با تفکیک فضای اجتماعی و فیزیکی نقش فرهنگ و شیوه زندگی انسان‌ها را در این مفهوم بسیار پررنگ کرده و از همین زاویه شهر را به‌عنوان یک فضا در ابعاد مختلف مورد واکاوی قرار می‌دهد؛ شهر به تعبیر لوفور، بازتابی از روابط اجتماعی است که روی زمین به تصویر کشیده شده است (Merrifield, 2006, 108-111). از طرفی ارتباطات اجتماعی در یک فضا و گروه‌هایی که آن فضا را از نظر اجتماعی کنترل می‌کنند، اثر مهمی در احساس امنیت زنان در فضا دارد (Bell, 1998).

با این وصف، در تجربه تاریخی زن سنتی شهری، بیشترین ترجمه حضور تنها و آزاد در عرصه عمومی، مفهوم مردان بیگانه و تهدیدات ناشی از آن بود و این فضا در ذهن او، در شکل مناسکی و مصرفی و محدود آن تفسیر می‌شد. ریشه این ایدئولوژی که شهر را از خانه، عمومی را از خصوصی، تولید را از بازتولید، و مردان را از زنان جدا می‌کند، سیستم قدرت مردسالاری است (Rendell, et al., 2000, 213). در نواحی گرم و خشک ایران، الگوی پوشش پوشیده زنان و ضرورت حفظ حریم خانوادگی، از جمله عوامل مؤثر در شکل‌گیری معماری درون‌گرا به شمار می‌رود؛ چنان‌که نقی‌زاده این مسئله را از مشخصه‌های معماری اقلیمی-فرهنگی این مناطق می‌داند (نقی‌زاده، ۱۳۸۵، ۵۶).

چارچوب نظری نشان می‌دهد که در هر جامعه عوامل فرهنگی و اجتماعی، شاخص‌های مهمی در شکل‌دهی به مفهوم جنسیت‌اند.

۴- جنسیت، محرمیت و فضا در دوره صفوی و

قاجار

در دوران مختلف تاریخ ایران، تعاریف و دیدگاه‌ها نسبت به زن و هویت جنسیتی زنان و مردان متفاوت بوده که عوامل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و آیینی را می‌توان در تحولات این دیدگاه‌ها مؤثر دانست. به استناد منابع، زن شهری ایرانی در گذشته در محافل و مجالس رسمی حضور

دلشان بخواهد به‌طور خصوصی از آن استفاده می‌کنند (شاردن، ۱۳۹۳، ۴۱).

در دوره قاجار نیز ساخت حمام در خانه ثروتمندان اتفاق می‌افتد (طیسی، ۱۳۸۶، ۱۴۰). بنجامین در این باره می‌گوید: مردمان متمول در خانه‌های خود حمام‌های بسیار مزین خصوصی دارند (بنجامین، ۱۴۰۰، ۱۴۲). سفرنامه‌ی فیگوئروا به وضعیت زنان متعین در ارتباط با رفت و آمد به حمام‌های عمومی اشاره کرده که زنان متعین از خانه خارج نمی‌شوند مگر با حراست و دقت، و در منازل خود حمام اختصاصی دارند (فیگوئروا، ۱۳۶۳، ۱۵۸). در ادامه به دفعات آورده شده است: زن‌های مشخص، حتی از طبقات متوسط در خانه خود حمام دارند (فیگوئروا، ۱۳۶۳، ۲۳۲).

بنابراین متغیرهایی چون سطح طبقه اجتماعی و میزان جدایی‌طلبی یا اجتماع‌پذیری، موجب تغییر رابطه جنسیت و فضا، حتی در بستر زمانی و مکانی مشترک می‌شود.

۵- روش تحقیق

در این پژوهش که در پارادایم کیفی قرار دارد، در ابتدا از روش تحقیق تفسیری-تاریخی استفاده شده و روش گردآوری داده‌ها مطالعات کتابخانه‌ای، فیش‌برداری و برداشت میدانی از طریق مشاهده است. پس از بررسی ادبیات تحقیق، با تکیه بر سفرنامه‌های صفوی و قاجاری به شناختی از شرایط اجتماعی آن دوران دست یافته و سپس به‌منظور تطبیق و تحلیل روابط و عملکردهای فضای حمام‌ها به مشاهدات میدانی پرداخته شده است. جهت تدقیق مسئله با استفاده از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی، تعدادی از حمام‌های عمومی که عمدتاً متعلق به دوره تاریخی صفوی در شهر اصفهان است، انتخاب و از بین آن‌ها مواردی که دارای ویژگی‌های جنسیت‌پذیری بوده، نشان‌گر بیش‌ترین تفاوت‌های ظاهری و عملکردی بوده، امکان دسترسی به آن‌ها وجود داشته و هم‌چنین اسناد و نقشه‌های آن در حال حاضر موجود بوده‌اند، طبقه‌بندی شده‌اند. از این رو پس از بررسی و مقایسه حمام‌های منفرد و دوگانه از نظر دارا بودن مؤلفه‌های تک جنسیتی یا جنسیت‌پذیر بودن فضا، مواردی انتخاب

مستقل ندارد و حضور وی در عرصه عمومی حتماً در کنار یک مرد رخ می‌دهد (راوندی، ۱۳۸۱، ۱۲۰). حضور زنان در خارج از خانه محدود به اماکنی نظیر محکمه طبیب، تکایا برای شرکت در مراسم تعزیه، اماکن زیارتی و بقاع خارج از شهر و یا سر زدن به قبور خویشاوندان در عصرهای پنجشنبه، بازارها، حمام عمومی، و منزل دوستان و اقوام است. که جدایی کامل فضاهای زنانه و مردانه در تمامی آن‌ها رعایت شده است (رحمت‌آبادی، ۱۳۸۷، ۹۶). نکته جالب آن است که در تمام سفرنامه‌ها، در محافل و اماکن عمومی، مردان حاضر بوده و در صورت حضور زنان، جدایی فضاها با اتکا به جنسیت انجام می‌شد. تفریحات زنان نیز عمدتاً خانگی بود و شامل شرکت در مجالس روضه، قرائت قرآن و زیارت اماکن متبرکه و مهمانی‌های زنانه می‌شد. به‌عبارت‌دیگر، اوقات فراغت آنان بیشتر در خانه‌ها و با حضور زنان دیگر به حمام رفتن، قلیان کشیدن، دید و بازدید، خوردن شیرینی‌های مختلف و میوه‌های چرب‌دار از قبیل گردو و پسته و بادام، نوشیدن چای و قهوه می‌گذشت (پولاک، ۱۳۶۱، ۱۵۸). منابع تاریخی از وجود عرصه‌های مشترک برای مردان و زنان خبر می‌دهند که عمدتاً شامل مساجد و تکیه‌ها، مجالس روضه و تعزیه، قبرستان، امامزاده و بازار است.

دالمانی درباره عرصه‌های زنانه در دوره مظفرالدین شاه نوشته است "یکی از تفریحات عمده زنان ایرانی رفتن به حمام یا قبرستان است؛ این دو جا برای آنان به‌منزله باشگاه و محل تفریح و ملاقات است" (مهرآبادی، ۱۳۹۶، ۴۳۸). بنابراین تفریح و تفرج تنها به عملکردهایی با اهداف و باورهای آیینی و امور ضروری زندگی از قبیل عبادت، حمام رفتن یا خرید روزانه محدود می‌شد و کمبود عرصه‌های جمعی و تفکیک فضاهای جنسیتی تا حد زیادی حاصل از ماهیت اجتماعی شهر سنتی آیینی بوده است.

در مورد استفاده از حمام‌های عمومی شاردن می‌گوید: ثروتمندان بزرگ، گرمابه خصوصی در خانه دارند. افراد یک طبقه پایین‌تر، گرمابه به خانه‌هایشان متصل است و هر وقت

گردید. در ادامه با بازخوانی شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در ساختار کالبدی، به‌ویژه در ورودی، روابط فضایی پلان‌ها و تزیینات، نقش مفاهیم مرتبط به جنسیت در شکل‌گیری معماری آن‌ها آشکار شد. نمونه‌های انتخابی در (جدول شماره ۲) معرفی شده است.

جدول ۲. بناهای مورد بررسی در اصفهان

دوره صفوی	حمام‌های تاریخی مورد نظر در شهر اصفهان
	۱- حمام وزیر
	۲- حمام علیقلی آقا
	۳- حمام شیخ بهایی


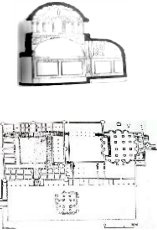
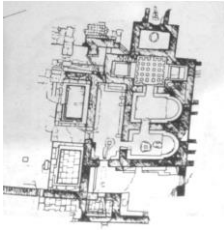
۶- ویژگی حمام‌های تاریخی قبل و بعد از دوره صفوی

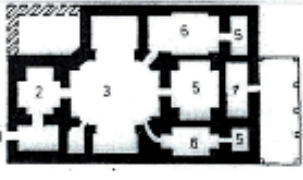

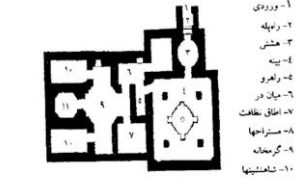


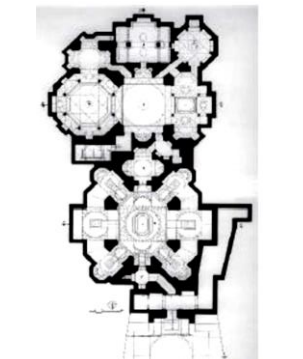
در گذشته حمام‌های عمومی جزو بناهای غیرمذهبی بود که با توسعه شهرهای اسلامی، جزئی لاینفک از مجموعه‌های شهری و روستایی بین‌راهی شد و کاربری‌های بسیار متفاوتی را در خود جای داد (محمدمرادی و اختر کاوان، ۱۳۸۷). عوامل متعددی در شکل‌گیری فضاهای حمام نقش داشته‌اند که مهم‌ترین آن‌ها را می‌توان تنظیم دما و رطوبت، مسیر دسترسی و قرارگیری در یک بافت شهری، وجود آب‌های روان و ایجاد راه‌های خروجی برای فاضلاب دانست (کیانی، ۱۳۸۶، ۲۴۸). حمام‌ها نیز همچون سایر بناهای معماری ایرانی، از الگوهای فضایی معینی تشکیل شده‌اند. به‌طور کلی حمام‌ها از سه قسمت اصلی سرپینه، میان‌در و گرمخانه تشکیل می‌شده است که علاوه بر برآوردن نیازهای عملکردی خود، پاسخ‌گوی فعالیت‌های جانبی دیگر نیز بوده‌اند (ابن‌خواه، ۱۳۶۰). البته دو فضای اصلی در حمام‌های قدیمی‌تر به

ترتیب، سرپینه و گرمخانه است که فضای اول حمام، رختکن و جای آماده شدن برای استحمام یا خروج از حمام بوده است. حمام‌ها، چه بزرگ و چه کوچک، دارای هشتی، ورودی، سرپینه، میان‌در، گرمخانه، خزینه و فضاهای جانبی بوده‌اند. علاوه بر این سه قسمت، بر اساس بزرگی یا کوچک بودن و کارکرد اجتماعی حمام، فضاهای دیگری مانند تون، خزینه، آبریزگاه، نمازخانه، محل اصلاح و آرایش، چال‌حوض و غیره وجود داشته است. دسترسی به آب، حفظ دما و جدا کردن فضاهای مختلف (پاک و ناپاک) سه شرط اصلی ایجاد فضای پیچیده و متفاوت با سایر بناها در حمام است (رشید نجفی، ۱۳۸۹).

عصر رونق و شکوفایی حمام‌ها را باید در دوره صفویه جست‌وجو کرد. در این دوران، احداث حمام‌ها در شهرهای ایران رو به گسترش نهاد. مطابق با سفرنامه شاردن، اصفهان به هنگام اقامت وی دارای ۲۷۳ حمام بوده است. در پی توسعه حمام‌ها در شهرهای صفوی، فضاهای حمام کامل‌تر شدند و برخی فضاهای جدید با عملکردهای خاص به آن‌ها افزوده شدند (طیسی، ۱۳۸۶، ۲۸۲). علاوه بر این ساخت حمام‌های دوقلو، فضاهای اختصاص یافته برای زنان، مردان و بعضاً جدایی بین حمام مسلمانان با اقلیت‌های دینی، تفکیک اجزا به عناصر پاک و نجس یا تر و خشک و نیز تعدد حوض‌ها بیان‌گر اهمیت و تأثیر مبانی فقهی در ساخت حمام‌های دوره صفویه است (طیسی، ۱۳۸۶، ۲۸۳). در (جدول شماره ۳) به مقایسه عرصه بندی فضاهای حمام در دوره‌های پیش از صفوی و پس از آن پرداخته می‌شود.

جدول ۳. مقایسه حمام‌های پیش از دوره صفوی و پس از آن

حمام	حمام قصر عمره	کاخ خربه المفجر	حمام قصر الحیر
نمونه‌های ابتدایی اسلام			
	دارای یک گرمابه و سالن پذیرایی در کنار یکدیگر است و در گذشته تزیینات	یک اتاق خصوصی باشکوه و گنبد دار، اتاقی جهت استحمام با آب گرم، اتاقی جهت استحمام با هوای گرم و همچنین	شکل معماری حمام یک تالار به شکل باسیلیکا بوده است که تعریف عملکرد

<p>این اتاق بسیار دشوار است (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۹۴، ۴۰).</p>	<p>اتاقی برای مشتومال و مالیدن روغن بر بدن داراست (الرفاعی، ۱۳۹۵، ۷۵).</p>	<p>باشکوهی بر آن نقش داشته است (هوک و مارتن، ۱۴۰۱، ۲۹-۳۰).</p>	
<p>حمام شهر سبز</p>	<p>حمام بلخ</p>	<p>حمام سلطانیه</p>	
			<p>سده‌های نخستین اسلام در ایران</p>
<p>دارای اتاق‌هایی برای استحمام آب گرم، آب سرد، مشتومال، رخت‌کن و حتی مسجدی کوچک بوده است (ویلبر و همکاران، ۱۳۷۴، ۱۲۷).</p>	<p>دارای بخش‌های ورودی، هشتی، خزینه، اتاق نظافت، مستراح، گرمخانه، شاه-نشین، بوده است.</p>	<p>مشمول بر بخش‌های ورودی، راه‌پله، هشتی، بینه، راهرو و میان‌در، اتاق نظافت، مستراح، گرمخانه، شاه‌نشین، خزینه بوده است.</p>	
<p>خان-بزد</p>	<p>شاهزاده‌ها</p>	<p>گنجعلیخان</p>	
			<p>نمونه‌های دوره صفوی به بعد در ایران</p>
<p>افزوده شدن فضاهای جدید با عملکردهای خاص به حمام‌ها؛ از جمله نوره‌کش‌خانه، غرفه‌ی سر تراشی، غرفه-های خاصه نشین (طیسی، ۱۳۸۶، ۲۸۲)</p>	<p>به دستور و همت شخص شاه با الگوی جدید حمام‌های صفوی ساخته شد. دارای فضاهای متعدد از جمله گرمخانه، سربینه، میان‌در، حوض‌خانه، خلوت و... بوده است.</p>	<p>دارای عملکردهای گوناگون، فضاهای اختصاص‌یافته برای زنان، مردان و بعضاً جدایی بین حمام مسلمانان با اقلیت‌های دینی است.</p>	

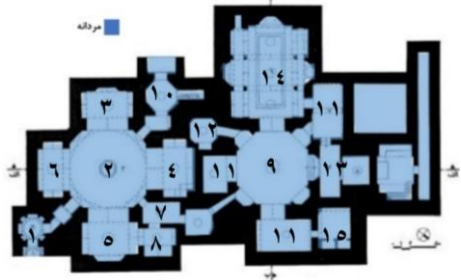

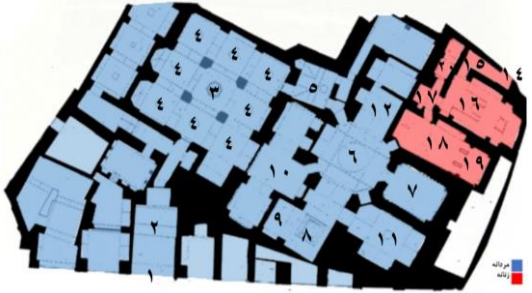
در (جدول شماره ۴) انواع حمام‌ها و فضاهای موجود در آن معرفی و تحلیل می‌گردد. البته لازم به ذکر است که حمام‌ها انواع متفاوت دیگری نیز دارند و دسته‌بندی ارائه‌شده در این بخش مربوط به موضوع تحقیق و با در نظر گرفتن عرصه‌های جنسیتی در حمام‌های مورد استفاده عموم مردم است. همچنین در (شکل شماره ۱) انواع حمام‌های عمومی مورد استفاده برای عموم مردم از نظر جنسیت پذیری فضا طبقه‌بندی شده است.

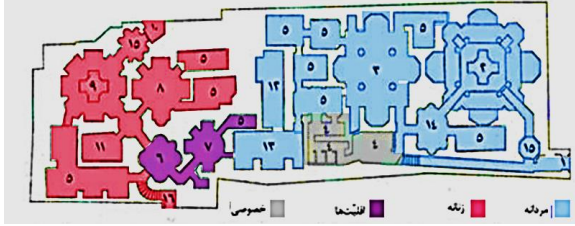
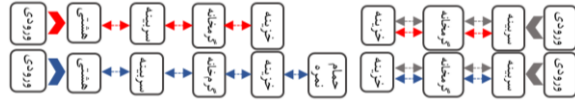
۷- انواع حمام‌های عمومی در شهرهای ایران

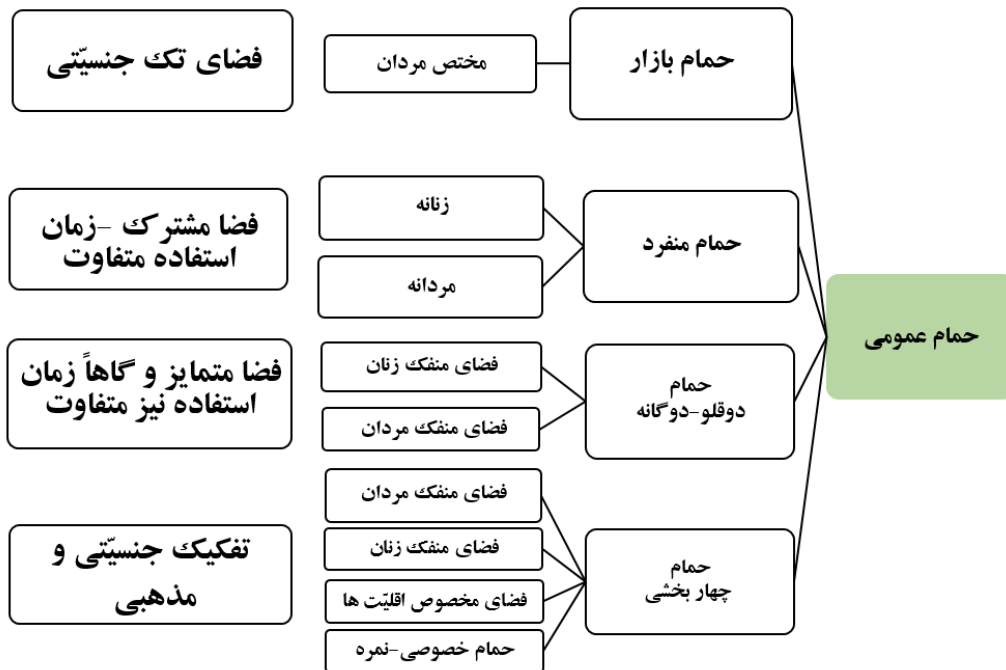
از نظر تقسیم‌بندی جنسیتی

بر اساس تقسیم‌بندی ارائه‌شده در این بخش، اگرچه در عصر صفوی، الگوی ساخت حمام، یعنی توالی ورودی، سربینه، میان‌در گرمخانه و خزینه، به لحاظ کالبدی تغییری نکرد، ولی دست‌خوش تحولات جدی شد. ایده ساخت حمام‌های دوگانه به واسطه الزامات مذهبی در این دوره مطرح شد و سپس در دوره قاجار و در حمام چهارفصل اراک به اوج خود رسید.

جدول ۴. معرفی و تحلیل انواع حمام‌های موجود از نظر تقسیم‌بندی جنسیتی-مردانه/زنانه

معرفی نوع حمام	نمونه حمام	تحلیل فضاهای پلان از لحاظ تقسیم‌بندی جنسیتی
مردانه	حمام عمومی منفرد در بازار	
	<p>این حمام‌ها بناهایی بودند که در مرکز شهرها و در مجاورت مساجد جامعه و بازارها احداث می‌شدند و به‌عنوان یکی از اجزاء و عناصر اصلی شهر به‌حساب می‌آمدند. عموماً بزرگ‌ترین و زیباترین حمام شهر بوده‌اند.</p>	<p>حمام سلطنتی شاه در اصفهان حمام منفرد و مردانه بوده که برای استفاده قورچیان، قاپوچی-ها، آشپز، خواجگان حرم‌سرا و دربار شاهی ساخته‌شده و البته روزهایی به عموم مردم اختصاص می‌یافته است.</p>
زنانه-مردانه مشترک در زمان‌های متفاوت	حمام عمومی منفرد شهری	
	<p>رایج‌ترین نوع حمام‌های ایرانی بوده که در هر شهر و روستایی در جوار بازار و مسجد محله پیدا می‌شده است. حمام‌های منفرد با تخصیص ساعتی از شبانه‌روز به مردان و ساعاتی دیگر به زنان، اداره می‌شده‌اند.</p>	<p>حمام شیخ‌الاسلام اصفهان مجاورت خانه تاریخی شیخ-الاسلام، در بافت منازل مسکونی و دارای استفاده محلی بوده است.</p>
زنانه-مردانه با مکان و زمان متفاوت	حمام عمومی دوقلو یا دوگانه	
	<p>حمام‌های دوقلو شامل دو حمام مستقل بوده که یکی بزرگ‌تر -عموماً مردانه- و دیگری کوچک‌تر -حمام‌زنانه- بوده است. البته گاهی هر دو حمام از سامانه تأسیساتی مشترکی استفاده می‌کرده‌اند و فقط فضاهای آن‌ها از یکدیگر منفک بوده است. توجه به الگو و سلسله‌مراتب در حمام کوچک نیز از ضروریات آن بوده است (طیسی، ۱۳۸۶، ۱۴۰-۱۴۱).</p>	<p>حمام جارچی اصفهان حمام مردانه و زنانه بوده که از نظر تعداد و ابعاد فضاها به دو حمام اصلی و فرعی تقسیم می‌شد. نکته مهم در مورد حمام جارچی این است که باوجود هم‌جواری با بازار در طبقه‌بندی حمام‌های دوگانه و مورداستفاده زنان و مردان به‌حساب می‌آید.</p>

تحلیل فضاهای پلان از لحاظ تقسیم‌بندی جنسیتی	نمونه حمام	معرفی نوع حمام
	حمام لطیف اراک	حمام عمومی سه/چهارقلو
<p>۱- ورودی مردانه، ۲- سربینه‌ی مردانه (کاشی‌کاری شده)، ۳- گرم‌خانه‌ی مردانه، ۴- حمام‌های نمره (خصوصی)، ۵- خزینه‌های آب سرد و گرم، ۶- سربینه‌ی اقلیت‌ها، ۷- گرم‌خانه‌ی اقلیت‌ها، ۸- گرم‌خانه‌ی زنانه، ۹- سربینه زنانه، ۱۰- ورودی زنانه، ۱۱- نظافت خانه و دستشویی زنانه، ۱۲- تون، ۱۳- انبار سوخت، ۱۴- نظافت خانه و دستشویی مردانه، ۱۵- هشتی، ۱۶- ورودی اقلیت‌ها</p>	این حمام حدود ۱۶۰۰ مترمربع مساحت دارد و از چهار بخش مجزای مردانه، زنانه، حمام ویژه اقلیت‌های دینی و حمام خصوصی، تشکیل شده است. راه ورود به هریک از خزینه‌های دو حمام‌زنانه مستقیم نیست و برای ورود به آن‌ها باید از دالان‌هایی عبور کرد.	این حمام در حقیقت سه حمام مجزا بوده که برای مردان، بانوان و اقلیت‌های غیرمسلمان احداث شده است. در متونی نیز این حمام را به سبب وجود دو بخش زنانه و مردانه در حمام اقلیت‌ها چهاربخشی نامیده‌اند. در برخی دیگر چهارمین بخش به خاطر وجود حمام‌های خصوصی (نمره) بوده است.
		زنانه-مردانه-اقلیتی-خصوصی



شکل ۱. تقسیم‌بندی جنسیتی انواع حمام‌های عمومی مورد استفاده‌ی عموم مردم

۸- بحث و یافته‌های پژوهش

همان‌طور که بیان شد یکی از تفریح‌های زنان حمام رفتن بود، که معمولاً نصف روز یا بیش‌تر به طول می‌انجامد. این فعالیت در عین حال که نوعی کاربرد ضروری عملی داشت نوعی ارتباط اجتماعی و سرگرمی نیز محسوب می‌شد. این عمل با خوردن شربت و تنقلات و حتی سازوآواز همراه بود و بخشی از آن به گفتگو در مورد تازه‌ترین خبرها می‌گذشت

(پولاک، ۱۳۶۱، ۲۴۷). با توجه به ضوابط پاکیزگی در دین اسلام حمام مسلمانان در شهر اصفهان متمایز بوده و استفاده غیرمسلمان از آن امکان‌پذیر نبوده است. از این‌رو حمام‌هایی عمدتاً در محلات اقلیت نشین وجود داشت، مانند حمام ارمنی در محله جلفای اصفهان. (جدول شماره ۵) به اوضاع اجتماعی مربوط به حمام‌های تاریخی در شهر اصفهان اشاره دارد.

جدول ۵. شرایط و اوضاع اجتماعی حمام در دوره قاجار اصفهان

شرح و منبع	تصویر
اصفهان: حمام خسرو آغا (فولادین، ۱۳۴۰)	
حمام و کارگران آن در جلفا (هواتسور، ۱۳۵۵، ۲۹۰)	
دلاکان در حمام در شهر اصفهان (هواتسور، ۱۳۵۶، ۲۹۰)	
دلاکی در حمام در شهر اصفهان (Damandan, 2004: 210)	
حمام و مدیران آن در شهر اصفهان (Damandan, 2004: 210)	

۸-۱- تحلیل عناصر کالبدی حمام‌های مورد بررسی از نظر جنسیت پذیری فضا

در ادامه به تحلیل و بررسی جنبه‌های کالبدی موضوع در حمام‌های انتخاب شده در شهر اصفهان پرداخته می‌شود. جهت دسته‌بندی مؤلفه‌ها، ویژگی‌های کلان، میانی و خرد معماری ملاک بوده که (جدول شماره ۶) فاکتورهای تبیین کننده این مؤلفه‌ها را نمایش داده است.

جدول ۶. فاکتورهای تبیین کننده شاخص‌های معماری جهت بررسی نمونه‌ها

فاکتورهای تبیین کننده شاخص‌های معماری	الگوی فضا	
	الگوی ویژه کلان فرم، الگوی دسترسی ویژه با محیط پیرامون؛ الگوی ویژه تفکیک فضای جنسیتی	ورودی
سازمان دهی خاص فضای داخلی، الگوی ویژه ارتباطات پلان، الگوی ویژه فضاهای جنسیتی در تقسیم فضا، الگوی ابعاد و مقیاس فضاها	روابط فضایی در حمام	الگوی فضای میانی
تزیینات خاص - عناصر ویژه معماری	تزیینات	الگوی خرد فضا

۸-۱-۱- ورودی

مهم‌ترین هدف در طراحی ورودی حمام‌ها، جلوگیری از تبادل حرارتی بین فضای بیرون و درون بوده است، تا در معرض تغییر ناگهانی هوا قرار نگیرند و با این کار مانع از دیدمستقیم از بیرون به درون نیز می‌شده‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۹۰، ۶۵-۶۴). ورودی حمام‌های زنانه به گونه‌ای بود که صدهای داخل حمام زنانه که بسیار مشهور بود، به گوش نامحرمان نرسد. در حمام‌ها این نکته مهم، مشهود است که راهرویی برای بخش زنانه تا قسمت سرپینه احداث شده است. غالباً ورودی حمام زنانه را در معبر هم جوار حمام تعبیه می‌کردند تا زنان، کمتر در معرض دید قرار گیرند. این سردر فرعی، معمولاً فاقد تزیینات و ویژگی‌های شکلی متداول بوده‌اند. به طور کلی اگرچه محصوریت و رعایت محرمیت بخش‌های درونی حمام‌ها تا حد زیادی به شرایط اعتدال حرارتی و کاربرد حمام مربوط می‌شود، اما وجود

هر حمام بوقی داشت که از شاخ درست شده و دو بار در روز به صدا درمی آمد. یکی نشانه باز شدن حمام و دیگری علامت زنانه شدن حمام بود. بنابراین تفکیک پذیری جنسیتی برگرفته از مبانی اعتقادی، اصل مهمی در طراحی ورودی‌های جداگانه در حمام‌های دوگانه‌ی صفوی در شهر اصفهان است. (جدول شماره ۷) به تحلیل ورودی و دسترسی‌های بخش زنانه و مردانه در حمام‌ها پرداخته است.



شکل ۲. نمای بیرونی ورودی حمام بزرگ علیقلی آقا و آویختن لنگ به نشانه باز بودن یا زنانه بودن حمام (ساک، ۱۳۹۴، ۱۰۲)

ورودی حمام‌های زنانه در کوچه‌ها یا دسترسی از معابر فرعی در حمام‌های دوقلوی صفوی، با الزام برقراری حریم‌های جنسیتی مرتبط است. در حمام‌های مردانه، مرز تعیین‌کننده‌ای بین درون و بیرون وجود ندارد. اما در حمام‌های زنانه دسترسی از خیابان‌های فرعی و در برخی موارد محل ورودی در زیر ساباط در کوچه‌های فرعی طراحی می‌گردید که بر جدایی قاطع بین عرصه بیرون و درون تأکید می‌کند. یکی از وجوه جالب توجه در این زمینه، رعایت سادگی در ورودی حمام‌های زنانه است که در همه‌ی موارد فاقد طاق ایوان‌ها یا پیش‌طاق‌ها بوده و در معابر فرعی با ابعادی کوچک، عاری از تزیینات و با کمترین میزان رؤیت پذیری بدون هیچ‌گونه جلب توجه قرار داشته که اجازه ورود نامحرمان را به فضا سلب نماید. نکته مهم در مورد سردر حمام‌ها آویختن لنگ بر سردر آن، به معنای باز بودن حمام و در مواردی نشانه زنانه بودن حمام بوده است (شکل شماره ۲).

جدول ۷. تحلیل ورودی بخش‌های زنانه و مردانه در حمام‌های موردبررسی

تصویر ورودی حمام مردانه	پلان	تصویر ورودی حمام زنانه
	<p>حمام علیقلی آقا</p>	
<p>در معبر و دسترسی اصلی (خیابان) - با طاق نما و دارای تزیینات فراوان</p>	<p>ورودی متمایز زنانه-مردانه از معبرها و دسترسی‌های متفاوت</p>	<p>دسترسی در کوچه با ساباط (عکس پایین)، ساده بدون سردر و تزیینات</p>

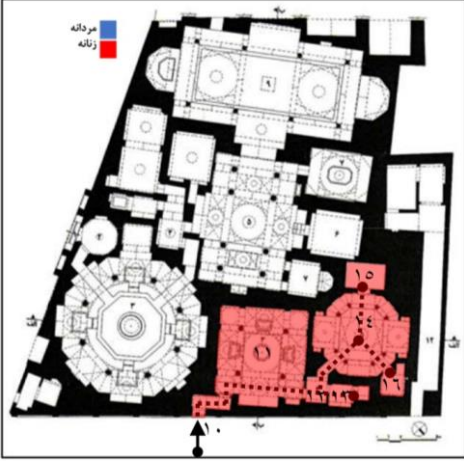
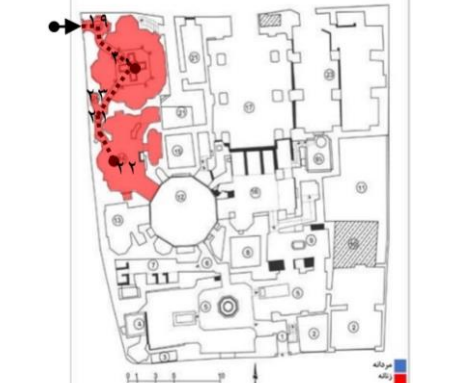

تصویر ورودی حمام مردانه	پلان	تصویر ورودی حمام زنانه
	<p style="text-align: center;">حمام وزیر</p> 	
<p>ورودی دعوت‌کننده-دارای ایوان و پیش‌طاق</p>	<p>ورودی متمایز زنانه-مردانه از معبرها و دسترسی-های متفاوت</p>	<p>در معبر و دسترسی فرعی (کوچه)، بدون سردر، ساده و عاری از تزیینات</p>
	<p style="text-align: center;">حمام شیخ بهایی</p> 	
<p>ورودی دارای سردر شاخص و با تزیینات</p>	<p>ورودی متمایز زنانه-مردانه از معبرها و دسترسی-های متفاوت</p>	<p>دسترسی در کوچه و معبر فرعی، بدون سردر و فاقد هرگونه تزیینات</p>

۲-۱-۸- روابط فضایی در حمام

فضاهای مربعی و مستطیلی کوچک و ساده با عناصر محدود است. از فضاهای موجود در حمام‌های مردانه می‌توان به این موارد اشاره کرد: ورودی، سرپینه، میان‌در، خزینه، شربت-خانه، گرم‌خانه، خلوت، شاه‌نشین، نمازخانه، حوض‌خانه، هیزم‌دان، تون، فضای مشتمل و مال و سرویس بهداشتی. این در حالی است که حمام‌های زنانه اکثراً دارای ورودی، سرپینه، میان‌در، خزینه، گرم‌خانه، خلوت و سرویس بهداشتی بوده است. همان‌طور که در (جدول شماره ۸) بخش‌های متمایز زنانه و مردانه در حمام‌ها تحلیل شده‌اند؛ مشاهده می‌گردد که در حمام‌های دوقلو یا دوگانه، فضای استحمام زنان و مردان از نظر ابعاد و تعدد عملکردها باهم متفاوت بوده و حمام‌زنانه همیشه کوچک‌تر در نظر گرفته می‌شده است

اصل سلسله‌مراتب یعنی سامان‌دهی و ترکیب فضاها و عناصر بر اساس برخی از خصوصیات کالبدی یا کارکردی آن‌ها که موجب پدید آمدن سلسله‌مراتبی در نحوه قرارگیری یا مشاهده‌ی عناصر شود (سلطان‌زاده، ۱۳۹۰، ۱۰۶). سلسله‌مراتب فضایی حمام‌ها را می‌توان به ترتیب، چنین در نظر گرفت: ورودی، بینه، میان‌در، گرم‌خانه. در تمامی موارد بررسی شده حمام‌های دوقلوی صفوی مشتمل بر دو حمام بزرگ و کوچک است؛ که حمام بزرگ‌تر، مردانه و حمام کوچک‌تر، زنانه است. فضاهای داخلی حمام‌زنانه نیز بسیار ساده‌تر و کوچک‌تر از حمام مردانه و متشکل از

جدول ۸. تحلیل کالبدی بخش‌های زنانه و مردانه در حمام‌های مورد بررسی

حمام دوگانه علیقلی آقا-بخش زنانه	حمام دوگانه علیقلی آقا-بخش مردانه
	
<p>۱۰- ورودی زنانه، ۱۱- سربینه زنانه، ۱۲- میان‌در زنانه، ۱۳- توالت زنانه، ۱۴- گرم‌خانه زنانه، ۱۵- خزینه زنانه، ۱۶- خلوت گرم‌خانه زنانه</p>	<p>۱- ورودی مردانه، ۲- سربینه، ۳- شاه‌نشین سربینه، ۴- میان‌در، ۵- اتاق تنظیف، لنگ‌شویی و توالت، ۶- گرم‌خانه، ۷- خلوت گرم‌خانه، ۸- خزینه، ۹- چال حوض یا چهار حوض</p>
حمام دوگانه وزیر-بخش زنانه	حمام دوگانه وزیر-بخش مردانه
	
<p>۱۱- ورودی زنانه، ۱۲- هشتی، ۱۳- سربینه زنانه، ۱۴- خدمات</p>	<p>۱- ورودی مردانه، ۲- هشتی، ۳- سربینه مردانه، ۴- شاه‌نشین، ۵- میان‌در، ۶- گرم‌خانه، ۷- خزینه، ۸- شاه‌نشین دوم، ۹- ورودی فرعی، ۱۰- تنظیف</p>
حمام دوگانه شیخ‌بهایی-بخش زنانه	حمام دوگانه شیخ‌بهایی-بخش مردانه
	
<p>۱۹- ورودی زنانه، ۲۰- سربینه زنانه، ۲۱- میان‌در زنانه، ۲۲- گرم‌خانه زنانه، ۲۳- توالت زنانه</p>	<p>۱- ورودی مردانه، ۲- تجاری، ۳- چله‌نشین شیخ‌بهایی، ۴ و ۵- سربینه، ۶- میان‌در، ۷- توالت، ۸- مخزن آب، ۹- شربت‌خانه، ۱۰- خدمات، ۱۱- برف-انداز، ۱۲- گرم‌خانه، ۱۳- نمازخانه، ۱۴- حوض‌خانه، ۱۵- مخزن آب، ۱۶- هیزم‌دان، ۱۷- حوض‌خانه و تون، ۱۸- فضای مشت‌ومال</p>

۳-۱-۸- تزئینات

کاشی‌ها در نظر گرفته شده که طرحی از یک انسان سواره و نقوش برجسته گیاهی است (شکل شماره ۳).



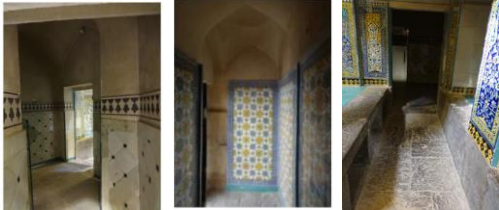







شکل ۳. تزئینات پرشمار شاه‌نشین حمام مردانه علیقلی آقا

در حمام‌های زنانه نیز تزئیناتی مانند کاربندی در سربینه، وجود کاشی‌های آبی رنگ بر ازاره‌ها و سکوه‌های ارتباطی و تعدادی نقاشی با موضوعات مشابه حمام مردانه مشاهده می‌گردد. تحلیل‌ها نشان می‌دهد تزئینات و جزئیات در حمام‌های مردانه بیش‌تر از حمام‌های زنانه است. در (جدول شماره ۹) نمونه‌ای از تزئینات حمام‌های زنانه و مردانه با یکدیگر مقایسه شده است.

حمام‌های عمومی محل تجلی دقیق‌ترین جلوه‌های هنری است، نقاشی‌های متنوع که بخشی از ادبیات داستانی و جلوه‌هایی از هنر نگارگری را می‌نمایانند، از مشخصه‌های درخور توجه حمام‌ها است (کریمیان‌سردشتی، ۱۳۸۲). حمام‌های بزرگ شهرها دارای سردرهایی آراسته و مزین بوده‌اند. کاشی‌کاری سردر حمام با نقش شیر و خورشید یا نقوش پهلوی و اساطیری متداول بوده است (دالمانی، ۱۳۹۴، ۶۳۳). پیش‌طاق حمام علیقلی آقا نیز دارای یک طاق‌نمای زیبا با انواع نقوش گیاهی متنوع است. در طرف مقابل ورودی حمام‌زنانه فاقد هرگونه تزئیناتی و با ظاهری کاملاً ساده قرار گرفته است (جدول شماره ۷). از جمله تزئینات موجود در حمام‌های مردانه می‌توان به این موارد اشاره نمود: نقوش گیاهی، کاربندی، رسمی‌بندی، تزئینات آهک‌بری و نقاشی با موضوعاتی همچون پرندگان، گل و گیاه، نقوش حیوانی و انسانی، صحنه شکار، نقوش ختایی و اسلیمی. در دیوار طاق‌نمای شاه‌نشین غربی و شرقی در حمام علیقلی آقا ردیفی از

جدول ۹. نمونه‌ای از تزئینات و جزئیات بخش‌های زنانه و مردانه در حمام‌های مورد بررسی

انواع تزئینات و جزئیات حمام‌زنانه	انواع تزئینات و جزئیات حمام مردانه
کاشی ساده و هفت‌رنگ ازاره‌های فضای گرم‌خانه	تزئینات اتاق خلوت شاه‌نشین شرقی
	
تزئینات دالان ورودی، گرم‌خانه و میان‌در	کاشی‌کاری ورودی اتاق خلوت شاه‌نشین گرم‌خانه
	
گل جام و نقش ترنج در سقف سربینه	نقوش گیاهی، گل ختایی با گل‌وبوته و نگاره‌هایی از خانه
 	 
فضای خزینه با جداره‌های آهکی ساده بدون تزئینات	تزئینات متنوع پیش‌طاق خزینه با آهک‌بری

انواع تزیینات و جزئیات حمام‌زنانه	انواع تزیینات و جزئیات حمام مردانه
	
<p>نقوش حیوانی و برج‌های دوازده‌گانه سال بر طاق سربینه</p>	<p>تزیینات طاق‌نمای ورودی؛ مضامین گیاهی و نگاره‌های خانه</p>
	
<p>تزیینات با نقوش میوه بر طاق سربینه</p>	<p>نقوش با مضامین گیاهی و زن نوازنده</p>
	

۹- نتیجه‌گیری و پیشنهادات

مذهبی در دوره صفویه باعث پیدایش حمام‌های دوقلو شد که بر اساس مبانی اعتقادی در دین اسلام و جدایی عرصه‌های مورد استفاده‌ی زنان و مردان در اجتماع ایجاد شده است. در تحلیل یافته‌ها، ویژگی‌های جنسیت‌پذیری فضا در این حمام-ها بررسی گردید. در بخش دسترسی‌ها، ورودی برای مردان و زنان تفکیک شده و غالباً ورودی زنان در معابر دست‌دوم و فرعی در نظر گرفته شده، بدون جلب توجه و فاقد سردر یا تزیینات است. در بخش کالبد و روابط شکلی پلان نیز مشخص شد که حمام‌های مردانه از نظر وسعت، تعداد فضا و عملکرد از تنوع و کثرت بیش‌تری برخوردار بوده، در صورتی که فضاهای متعلق به زنان در حمام‌های دوگانه، بخش بسیار کوچک‌تری را شامل می‌شد. از نظر تزیینات نیز، حمام‌های مخصوص آقایان دارای تزیینات بیش‌تر بوده است. این در حالی است که حمام‌های زنانه تزیینات کم‌تر و ساده‌تری را داراست. (جدول شماره ۱۰) الگوی ساخت در حمام‌های دوقلوی صفوی را با حمام‌های منفرد شهری مقایسه می‌نماید.

در دوره‌های مختلف تاریخ ایران، دیدگاه‌ها نسبت به هویت جنسیتی زنان و مردان متفاوت بوده که عوامل اجتماعی، فرهنگی و آیینی را می‌توان در تغییرات این دیدگاه‌ها مؤثر دانست. همه افراد جامعه در فرآیند اجتماع‌پذیری می‌پذیرند که ورود زنان و مردان به برخی از عرصه‌ها، به علت زنانه و مردانه تلقی شدن، محدود یا تشویق می‌شود. بنابراین، برخی اماکن به‌عنوان عرصه‌های زنانه و برخی دیگر عرصه‌های مردانه پذیرفته می‌شوند. در دوره صفوی، الزامات مذهبی محدودیت زنان در عرصه‌ی عمومی را به دنبال داشته و مرزبندی فعالیت‌ها و عرصه‌ها را افزایش داده است. حمام یکی از بناهایی بوده که فراوان مورد استفاده زنان و مردان قرار می‌گرفته است. دوره صفوی را می‌توان عصر نوآوری و تحولات در زمینه جنسیت و حریمیت در حمام‌ها دانست. در این دوره اتفاقات اساسی برگرفته از ساختار فرهنگی مذهبی رخ داد که نقش مؤثر و ویژه‌ای بر تفکیک‌پذیری و روابط فضایی حمام‌های عمومی داشت. عوامل فرهنگی و اعتقادات

جدول ۱۰. الگوی ساخت حمام‌های عمومی منفرد و دوقلو از نظر جنسیت پذیری

الگوی فضا	الگوی متفاوت جنسیتی در فضای حمام‌های منفرد	الگوی متفاوت جنسیتی در فضای حمام‌های دوقلو-دوگانه
دسترسی ورودی	در نمونه‌ی پیش از پیدایش حمام‌های دوقلو، به سبب فضای ثابت حمام‌ها، ورودی مخصوص حمام زنان و مردان یکی بوده ولی زمان استفاده بانوان و آقایان از حمام متفاوت بوده است.	مکان قرارگیری ورودی مخصوص زنان در معابر فرعی یا کوچه و در مواردی در کوچه‌ای با سباباط دیده شد. ورود به حمام مردانه در معبر و خیابان اصلی به همراه طاق‌نما، ایوان و یا با تزیینات قرار دارد.
فضای اصلی	فضای مورد استفاده، سلسله‌مراتب، تعداد بخش‌ها و ابعاد و اندازه کلی حمام‌ها به دلیل در نظر گرفتن یک محل مشترک برای استحمام مردان و زنان مشابه بوده و تفاوتی مشاهده نمی‌شود.	فضای حمام مورد استفاده زنان با کمک راهروی طویل دسترسی می‌یابد که بر اساس اطلاعات تاریخی ضمن الزامات اقلیمی، احتمالاً به منظور حفظ محرمیت و ممانعت از عبور صدای بانوان ایجاد گردیده است. فضای حمام مردانه بسیار بزرگ‌تر و با کاربری‌های بیش‌تری نسبت به حمام مخصوص زنان بوده است.
تزیینات	در حمام‌های منفرد به دلیل استفاده‌ی مشترک و غیر هم‌زمان بانوان و آقایان از یک فضا، تزیینات ثابت بوده و تفاوتی در این مورد مشاهده نمی‌گردد.	حمام بزرگ اصلی، که مردانه تلقی می‌شد، عموماً دارای تزیینات زیادی بوده که در تعدادی از حمام‌های دوقلو در بخش خزینه، سربینه و ... مخصوص مردان، تزیینات پرشمار و متفاوتی نسبت به حمام زنان مشاهده می‌گردد.

۱۱- منابع

- ابن اخواه، محمد بن محمد و قرشی، محمد احمد. (۱۳۶۰)، مجموعه میراث ایران و اسلام (آیین شهرداری). (ترجمه جعفر شعار) (چاپ دوم). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ایننگهاوزن، لوتته و گرابر، مایکل. (۱۳۹۴). معماری جهان اسلام. (ترجمه زهرارهنورد) تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
- الرفاعی، هاشم. (۱۳۹۵). تاریخ هنر در سرزمین‌های اسلامی (ترجمه عبدالرحیم قنوت). مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- بنجامین، سامویل گرین ویلر. (۱۴۰۰). ایران و ایرانیان، عصر ناصرالدین شاه (ترجمه حسین کردبچه). تهران: اطلاعات.
- بهرامی پرومند، مرضیه. (۱۳۹۵). دیگری در اندرونی: پیش درآمدی بر موضوع بازنمایی جنسیت در فضای معماری. تهران: نشر تیسرا.
- پولاک، یاکوب ادوارد. (۱۳۶۱). ایران و ایرانیان. (ترجمه کیکاووس جهانداری). تهران: نشر خوارزمی.
- حاجی قاسمی، کامبیز. (۱۳۸۳). گنجنامه: فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران - جلد هجدهم: حمام‌ها. تهران: دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه.
- حسن پناه کلور، سمیرا، و بلالی اسکویی، آریتا. (۱۴۰۱). گونه شناسی عناصر نورگیری حمام‌ها در شهرهای ایران در دوره صفویه و قاجاریه. پژوهش در هنر و علوم انسانی، (۷) ۱، ۵۸-۴۹.
- دالمانی، هانری رنه. (۱۳۹۴). سفرنامه از خراسان تا بختیاری (ترجمه علی محمد فره‌وشی). تهران: دنیای کتاب.
- رواندی، مرتضی. (۱۳۸۱). تاریخ اجتماعی ایران. تهران: انتشارات نگاه.
- رحمت‌آبادی، الهام. (۱۳۸۷). از اندرونی تا عرصه عمومی. جستارهای شهرسازی، ۲۴ و ۲۵، ۹۶-۹۴.
- رحیمی مهر، وحیده، متدین، حشمت‌الله، و مهربانی، مهرزاد. (۱۳۹۶). حمام‌های سنتی؛ حافظ سلامت، عامل درمان. باغ نظر، ۱۴(۵۰)، ۳۴-۲۱.
- رشید نجفی، عطیه. (۱۳۸۹). بررسی موقعیت و وضعیت حمام‌های تاریخی شهر تبریز. صفحه، ۲۰(۲)، ۷۴-۶۱.

- مصطفوی، آر.ش. (۱۴۰۱). تحلیل نقش اقلیم در شکل‌گیری تناسبات کالبدی حمام‌های تاریخی ایران (مناطق گرم و خشک و سرد و کوهستانی). اثر، ۴۳(۱)، ۱۷-۲.
- <http://athar.richt.ir/article-2-953-fa.html>
- منصوری جزآبادی، جمیله، و حسینی، سید هاشم. (۱۳۹۵). سیر تحول نقوش انسانی در کاشی‌کاری حمام‌های تاریخی شهر اصفهان از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار. پژوهش هنر، ۱۲(۱۲)، ۱۱۷-۱۰۳.
- <http://dorl.net/dor/20.1001.1.23453834.1395.6.12.7.2>
- مهرآبادی، میترا. (۱۳۹۶). زن ایرانی به روایت سفرنامه‌نویسان فرنگی. تهران: آفرینش.
- نادری، سارا. (۱۳۹۲). درآمدی بر روایت زنانه از شهر. تهران: تیسرا.
- نجف‌زاده، بهرام، صابر نژاد، ژاله، و مافی، فرزاد. (۱۳۹۴). بررسی تاثیر اقلیم بر معماری حمام‌های سنتی اقلیم سرد و گرم خشک مطالعه موردی حمام‌های تبریزی و اصفهان، سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های کاربردی در مهندسی عمران، معماری و مدیریت شهری، تهران: دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی.
- نقی‌زاده، احمد. (۱۳۸۵). اقلیم، انسان و معماری. تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
- هوگک، جان، و مارتین، هانزی. (۱۴۰۱). سبک‌شناسی هنر معماری در سرزمین‌های اسلامی (ترجمه دکتر پرویز ورجاوند). چاپ هشتم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- هولتسر، ارنست. (۱۳۵۶). ایران در یک‌صد و سیزده سال پیش. (ترجمه محمد عاصمی). تهران: مرکز مردم‌شناسی ایران.
- ویلبر، دونالد، گلمبک، لیزا و هلد، رتا. (۱۳۷۴). معماری ایران و توران. (ترجمه محمد یوسف کیانی و کرامت‌الله افسر). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- Bell, W. (1998). Women and Commiunity Safety. *Bell Planning Associates South Australia*, Australian Institute of Criminology and the Victorian Community
- رضازاده، راضیه، و محمدی، مریم. (۱۳۸۶). عدالت جنسیتی در طراحی فضاهای شهری. کنفرانس زنان معمار ایران، تهران.
- ساکی، فرشته. (۱۳۹۴). معرفی مجموعه علیقلی آقا و تأثیر سنت وقف در بقای آن، نمونه موردی: حمام علیقلی آقا (پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته باستان‌شناسی دوره اسلامی). دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۰). فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران (چاپ سوم). تهران: نشر دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شاردن، ژان. (۱۳۹۳). سفرنامه شاردن (ترجمه اقبال یغمایی). چاپ دوم. تهران: توس. جلد اول.
- صابری نهر فروزانی، احمد. (۱۳۹۸). آیین حمام تحقق منظر آیینی حمام ایرانی در دوران اسلامی از خلال متون، ساختار حمام و نقوش تزیینی (نمونه‌ی موردی: نقوش و مظاهر آیینی؛ حمام گنجعلیخان کرمان). هنر و تمدن شرق، ۷(۲۵)، ۴۲-۳۵.
- <https://doi.org/10.22034/jaco.2019.92838>
- طبسی، محسن. (۱۳۸۶). شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر تغییرات کالبدی و عملکردی معماری گرمابه‌های ایران در دوره صفوی (پایان‌نامه دکتری). دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر، تهران، ایران.
- فیگوئروا، دن گارسیا دسیلوا. (۱۳۶۳). سفرنامه فیگوئروا، سفیر اسپانیا در دربار شاه‌عباس اول (ترجمه غلامرضا سمیعی). تهران: انتشارات نشر نو.
- کریمیان سردشتی، نادر. (۱۳۸۲). نگارگری در حمام. کتاب ماه هنر. ۵۷ و ۵۸ (خرداد و تیر). ۱۰۴-۱۰۰.
- <http://noo.rs/EYIEk>
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۸۶). معماری ایران (دوره اسلامی). تهران: انتشارات سمت.
- محمدمرادی، اصغر، و اختر کاوان، مهدی. (۱۳۸۷). بررسی عملکرد سامانه‌های حرارتی گرمابه‌های تاریخی ایران. نشریه بین‌المللی مهندسی صنایع و مدیریت تولید، ۱۹(۶)، ۴۳-۳۵.
- <http://ijiepm.iust.ac.ir/article-1-261-fa.html>

- Rendell, J., Penner, B., & Borden, I. (2000). *Gender, Space, Architecture: An Interdisciplinary Introduction*. New York: Routledge.
- Sadoughianzadeh, M. (2008). *Gender and Space in Tehran*. Ph.D. thesis, Faculty of Architecture, Urban Planning and Landscape Planning, University of Kassel, Kassel, Germany.
- Spain, D. (1992). *Gendered spaces*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Varmaghani, H., & Soltanzadeh, H. (2015). *Gender and Space: Public and Private Realms in Qajar Era, Iran*. LAP LAMBERT Academic Publishing.
- Council Against Violence, held in Melbourne, (32):11-73.
<https://www.pria-digitalibrary.org/index.php?p=fstream-pdf&fid=4537&bid=4823>
- Bernard, J. (1972). *The Future of Marriage*. New York: World Publishing Company.
- Damandan, P. (2004). *Portrait Photographs from Isfahan: Faces in Transition, 1920–1950*. London: Saqi Books.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- Merrifield, A. (2006). *Henri Lefebvre: A Critical Introduction*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.

نحوه ارجاع به مقاله:

بزمی، شیوا، سلطان‌زاده، حسین، و قاسمی‌سیجانی، مریم. (۱۴۰۵). چگونگی تأثیر گذاری جنسیت و محرمیت بر معماری عمومی حمام‌های تاریخی در دوره صفوی در شهر اصفهان. توسعه پایدار شهری، ۷(۲۲)، ۴۰-۲۳.



DOI: <https://doi.org/10.22034/usd.2024.2007359.1101>



DOR:

URL: https://usdjournal.daneshpajooan.ac.ir/article_736327.html?lang=fa



Authors retain the copyright and full publishing rights.

Published by Daneshpajooan Pishro Higher Education Institute. This article is an open access article licensed under the [Creative Commons Attribution 4.0 International \(CC BY 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)